

ГОНЧАРСТВО АНТИЧНИХ ОЛЬВІЇ ТА БОРИСФЕНА: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Вікторія Котенко	кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
Ірина Шейко	кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
Анатолій Кушнір	кандидат географічних наук, Інститут географії НАН України

Розглянуто питання дослідження гончарної справи давньогрецьких центрів Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії та поселення на о. Березань. Охоплено історіографічний аспект, міждисциплінарні дослідження та експериментальну складову.

Ключові слова: *Ольвія, Борисфен, гончарство, історіографія, лабораторні дослідження, експеримент.*

Північно-Західне Причорномор'я належить до унікального історико-культурного регіону, який був охоплений давньогрецькою колонізацією. Ключовими пам'ятками тут є Ольвія та Борисфен (поселення на о. Березань), які археологічно досліджують уже близько ста років. Попри наявність потужної джерельної бази тут досі не виявлено надійних свідчень розвитку місцевого керамічного виробництва. Вивчення сировинної бази Ольвії, Березані та їхніх найближчих околиць дасть змогу визначити ресурсний потенціал цих пам'яток, а відтак реконструювати економічну модель цих полісів, адже залягання мінеральної сировини неодмінно мало забезпечувати гончарство як провідну галузь еллінського господарства. Завдяки міждисциплінарним дослідженням стане можливим довести місцеве виробництво принаймні частини кераміки, що є дискусійним питанням в античній історіографії досить тривалий час. Важливим фактором тут також є руйнування берегової лінії в межах Ольвії та Березані, внаслідок чого поступово знищуються дані про можливі сировинні додатки цих полісів. Отже, створення бази даних із по-

© Вікторія Котенко, Ірина Шейко, Анатолій Кушнір, 2022

кладів мінеральної сировини в означеному регіоні дасть змогу заповнити інформаційну лакуну в дослідженні античних центрів Північно-Західного Причорномор'я.

Із цією метою в 2021 р. було розпочато реалізацію науково-дослідного проєкту молодих учених НАН України «Сировинна база як фактор розвитку гончарства античних центрів Північно-Західного Причорномор'я (Ольвія та Березань)». Методика досліджень визначається алгоритмом робіт, які, своєю чергою, передбачають виконання таких завдань:

- 1) опрацювати дані з історії дослідження місцевого керамічного виробництва Ольвії та Березані за весь період археологічного вивчення пам'яток;
- 2) дослідити потенційні місця розташування сировини для гончарства поблизу Ольвії та Березані, відібрати зразки;
- 3) отримати й інтерпретувати результати лабораторних досліджень (гранулометричний, мікроморфологічний та геохімічний аналізи) зразків сировини у відслоненнях у межах Ольвії та Березані в контексті вивчення античного гончарства;
- 4) вивчити мінеральний склад та мікроморфологічну будову зразків кераміки з розкопок Ольвії та Березані для порівняння з відкладами потенційної місцевої гончарної сировини;
- 5) експериментально дослідити формувальну масу шляхом виготовлення керамічної продукції з потенційної сировини;
- 6) створити базу даних фізико-хімічних властивостей і мікроморфологічної будови гончарних глин та керамічного матеріалу.

У процесі роботи було сформовано історіографічну складову, яка показала такі результати. Вперше інтерес до місцевого виготовлення кераміки в Ольвії з'явився на початку ХХ ст., і основою для цього послуговували матеріали, здобуті наприкінці ХІХ ст. (Штерн, 1910). Під час розкопок 1920–1930-х рр. було відкрито перші об'єкти, які можна було пов'язати з гончарним виробництвом Ольвії у пізньоелліністичний час (Славин, 1940). Саме вони слугували основою для подальшого вивчення керамічного комплексу, зокрема у роботах Т. М. Кніпович (1940) та О. А. Кульської (1940). У перші післявоєнні роки археологічні дослідження Ольвії також показали наявність тут слідів гончарного виробництва – випалювальну піч перших століть н. е. й ливарні форми для виготовлення черепиці (Славін, 1952). Вагомий внесок у дослідження гончарства Ольвії римського часу в другій половині ХХ ст. зробили Р. І. Ветштейн і В. В. Крапівіна. В цей

час було розроблено типологію пізньоантичного часу з Ольвії (Ветштейн, 1953, с. 11) й досліджено виробничі майстерні цього часу (Ветштейн, 1958, с. 62; Крапивина, 1993). Починаючи з 2000-х років можна визначити сучасний етап, який став більш значущим для вивчення гончарства Березані. У 2011 р. під керівництвом В. В. Крутілова тут було відкрито *in situ* печі для випалювання кераміки (Крутілов и Бондаренко, 2015), а в останні роки зроблено інструментальні аналізи кераміки методом NNA (нейтронно-активаційного аналізу) (Krutilov, Mommsen and Fornasier, 2021).

Отже, вивчення гончарної сировини Ольвії та Борисфена поставало нагальним питанням. Із цією метою для реалізації комплексних міждисциплінарних досліджень було проведено такі роботи: обстежено місцевість, де розміщуються античні пам'ятки регіону, зроблено картосхему гіпотетичного розташування місць залягання сировинних ресурсів; досліджено точки з відкладами різних геологічних періодів і зроблено їхнє попереднє стратиграфічне розчленування та макроморфологічний опис.

Зокрема, було проведено палеоґрунтознавчі дослідження кайнозойських відкладів, які виходять на денну поверхню в межах античного міста Ольвія, його хори та о. Березань. Із погляду рельєфу ця територія Причорноморської низовини, а Ольвія і прилеглі території розташовані на березі Бузького лиману, що зумовило певну пониженість території та її розчленованість. За кліматичним районуванням території України, проведеним згідно з класифікацією Б. П. Алісова, клімат цієї території належить до кліматичного району узбережжя морів, що своєю чергою входить до південної атлантико-континентальної кліматичної області. Основним фактором впливу на клімат цієї території є бризова циркуляція. Питання палеоекології Ольвії вже порушували в історіографії, однак у роботах його пов'язували переважно з топографією міста (Шилик, 1975) або ж розвитком аграрного сектору (Лісецький, 1994).

Палеоґрунтознавчі дослідження дали змогу вичленити горизонти, які можуть містити придатну для гончарства сировину та гіпотетично могли цікавити ольвійських еллінів (рис. 1). Для формування джерельної бази дослідження відібрано зразки керамічної продукції, які хронологічно належать до різних етапів існування Ольвійського поліса та Борисфена; вироби представлені посудом, керамічним шлаком, печиною тощо, що розширює спектр досліджуваного питання.

Рис. 1. Відслонення порід на околиці античної Ольвії

Наступний етап передбачає впровадження мультидисциплінарного підходу з метою аналізу потенційної сировини та порівняння її з керамічними виробами. Вважаємо за доцільне провести такий комплекс аналізів: гранулометричний, мікроморфологічний і мінералогічний. Гранулометричний аналіз дасть змогу з'ясувати ступінь придатності сировини для гончарства (для цих досліджень відібрано 25 зразків). Мінералогічний аналіз допоможе порівняти мінералогічний склад потенційної сировини із керамічними виробами та

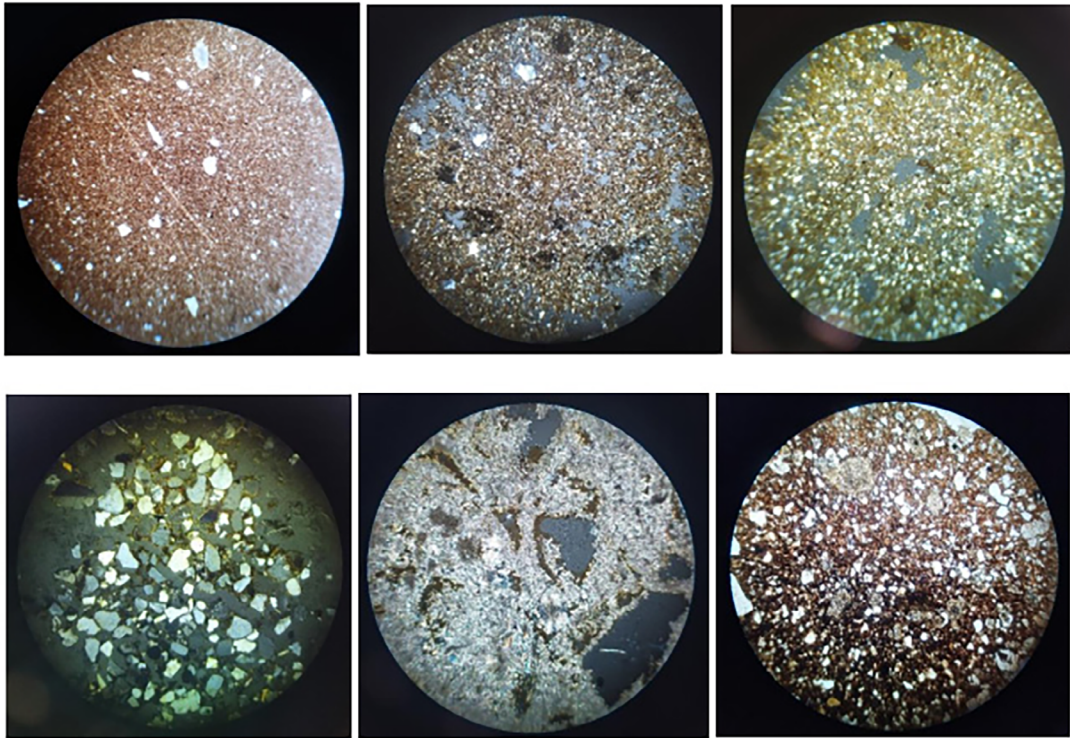

Рис. 2. Мікроморфологічний аналіз зразків. Приклади фотофіксації шліфів

підтвердити або спростувати положення про місцеве/імпортне походження кераміки. Для цих досліджень відібрано 30 зразків, зокрема керамічні вироби. Мікроморфологічний аналіз дасть змогу дослідити структуру відкладів потенційної сировини та керамічних виробів, порівняти їх і детальніше обґрунтувати висновки (рис. 2). Вже виготовлено 44 шліфи з непорушеною будовою відкладів та керамічних виробів, укладено каталоги й триває проведення аналізу.

Експериментальна складова передбачала верифікацію досягнутих результатів шляхом відтворення гончарного виробу в сучасних умовах із відібраної сировини, його випалювання з дотриманням температурного режиму та вивчення зміни структури формувальної маси (рис. 3). З цією метою матеріал передано до майстерні гончара (майстра народного мистецтва І.В. Окари). Вироби моделювали на гончарному крузі з електричним приводом. Шляхом різної комбінації компонентів було виявлено оптимальний склад формувальної маси, придатної для гончарства (фізичний стан, за якого вона не деформується і зберігає характерні для виробу властивості). Отримані зразки (випалені і невипалені) теж заплановано передати на мікроморфологічний аналіз для порівняння структури давніх і сучасних виробів.

Отже, тема вивчення античного гончарства є багатовекторною і міждисциплінарною. Як показало формування історіографії цього питання, вона пройшла складний шлях осмислення передовими дослідниками вітчизняного антикознавства. Ключ до розуміння виробничого процесу від отримання сировини до випалу й оздоблення виробу міститься в об'єктивному зіставленні

Рис. 3. Експериментальні дослідження. Вироби з кількох варіантів формувальної маси

результатів польових досліджень і низки лабораторних аналізів. На сьогодні маємо підстави для створення бази даних із сировинних покладів Ольвії, Березані та їхніх околиць. Це дасть змогу відповісти на актуальні питання розвитку гончарної справи античних центрів Північно-Західного Причорномор'я за весь період їх функціонування: використання місцевих природних ресурсів, економічний потенціал поліса, місце гончарства в системі промислів античного суспільства у регіоні. Тому першочерговими завданнями є визначення ресурсного потенціалу цих пам'яток, а відтак реконструкція економічної моделі цих полісів. Отримані результати у вигляді мапи та електронної бази даних допоможуть відтворити один із найважливіших аспектів економіки еллінів Північного Причорномор'я.

Бібліографія

- Ветштейн, Р.И., 1953. *Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры*. Кандидат наук (автореферат). ИА АН УССР.
- Ветштейн, Р.И., 1958. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть нашої ери. В: С.М. Бібіков, ред. *Ольвия II. Археологічні пам'ятки УРСР*, т. 7. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
- Книпович, Т.Н., 1940. Керамика местного производства из раскопа «И». В: Н.И. Ячменев, ред. *Ольвия*, т. 1. Киев: Издательство Академии наук УССР.
- Крапивина В.В. 1993. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. Киев.
- Крутилов, В.В. и Бондаренко, Д.В., 2015. Керамические обжигательные печи Борисфена середины VI в. до н. э. (по материалам раскопок 2011–2013 гг.). *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 205–216.

- Кульская, О.А., 1940. Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий. В: Н.И. Ячменев, ред. *Ольвия*, т. 1. Киев: Издательство Академии наук УССР.
- Лісецький, Ф.М., 1994. *Просторово-часова організація і ґрунтозахисне впорядкування агроландшафтів*. Доктор наук (автореферат). ОДУ імені І. І. Мечникова.
- Славин, Л.М., 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. В: Н.И. Ячменев, ред. *Ольвия*, т. 1. Киев: Издательство Академии наук УССР.
- Славін, Л.М., 1952. Наслідки археологічних досліджень ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. В: П.П. Ефіменко, ред. *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. 4. Львів: Друкарня видавництва АН УРСР.
- Шилик, К.К., 1975. К палеографии Ольвии. В: С.Д. Крижицкий, ред. *Ольвия*. Киев: Наукова думка.
- Штерн, Э.Р., 1910. К вопросу об эллинистической керамике. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVIII, с. 158–190.
- Krutilov, V.V., Mommsen, H. und Fornasier, J., 2021. Ein Ofenkomplex des 6. Jhs. v. Chr. aus Borysthene. Neue Perspektiven zur Herkunftsbestimmung griechischer Keramik im nordwestlichen Schwarzmeerraum. In: J. Fornasier, A.V. Bujskich, Hrsg., *An den Ufern des Bug* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

POTTERY OF ANTIQUE OLBIA AND BORYSTHENES: SOURCE BASE AND RESEARCH METHODOLOGY

Viktoriia Kotenko	PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
Iryna Sheiko	PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
Anatolii Kushnir	PhD in Geography, Institute of Geography of the NAS of Ukraine

In the paper studying of pottery of the antique centres of the North-Western Black Sea region (Olbia and the settlement on Berezan island) is considered. The historiographical aspect, interdisciplinary research and experimental component are covered.

Keywords: *Olbia, Borysthene, pottery, historiography, laboratory research, experiment.*